

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ІЗ СОМАТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ ЯК МЕНТАЛЬНО-КОГНІТИВНІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ МОВНОГО ПОРТРЕТА ЖІНКИ

*Стаття присвячена аналізу ФО із соматичним компонентом, які служать засобом зовнішньої та внутрішньої (емоційно-оцінної) характеристики жінки у сучасній жіночій прозі і є одним із складників формування її мовного портрета, на ґрунті чого визначено відповідні смислові й мовні домінанти. Загалом значення ФО із соматичним компонентом у текстах сучасної жіночої прози виражають як своє пряме значення, так і підсилюються додатковими конотативними (до прикладу, ФО із компонентами **рука, нога**). Подекуди смисл аналізованих номінацій інтенсифікується або деінтенсифікується залежно від контексту, у якому вони вжиті. ФО із соматичним компонентом можуть виражати й різні відтінки значень. Це залежить від додаткового супровідного слова – умовного складника такої ФО – яке вказує на позитивну чи негативну оцінку. Ці додаткові семантичні конотації розширюють загальномовне значення ФО, а в окремих текстах зумовлює їх використання у антонімічному значенні (явище енантіосемії). З метою підсилення негативної чи позитивної оцінки автори вдаються до семантико-синтаксичної контамінації ФО. Виявлено, що основою творення танатологічних ФО із соматичним компонентом є метонімічне й метафоричне перенесення. Вони є настільки влучними й доречними в аналізованих текстах, що це дає змогу кваліфікувати їх як мовні універсали.*

Ключові слова: антропоцентризм, мовна особистість, мовний портрет, соматичні фразеологічні одиниці.

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими і практичними завданнями. Теоретичне осмислення мови як антропоцентричного феномена є однією із провідних тенденцій мовознавчої науки ХХІ століття. Такий підхід забезпечує орієнтацію сучасного лінгвістичного пізнання на людину як мовну особистість, унаслідок чого вона стала центром уваги мовознавців як носій мови. У зв'язку з цим однією із суттєвих ознак лінгвістичної науки стає актуалізація когнітивного підходу до вивчення мовних явищ, структур і процесів. Одне з центральних місць тут належить фразеологічним одиницям (далі – ФО), оскільки вони містять у концентрованому вигляді образи, якими мислить людина, відбивають національне світобачення, уявлення народу про різноманітні явища, є одним із найважливіших параметрів опису ментальності й індивідуальної чи групової картини світу.

ФО є специфічним знаком, у семантиці якого першочергово закладено емотивно-оцінне відношення суб'єкта комунікативно-прагматичної діяльності до об'єкта реальної дійсності. Зв'язок між таким знаком і особою, яка його використовує, передбачає виникнення складного комплексу відношень, у яких домінантна роль належить людині, яка активно та цілеспрямовано створює мовні знаки та послуговується ними в повсякденному спілкуванні.

У статті проаналізовано ФО із різним соматичним компонентним складом, що дало змогу простежити відповідні смислові й мовні домінанти мовного портрета жінки в сучасній жіночій прозі. Загалом запропонований аналіз сприяє формуванню уявлення про поняття мовної особистості, зокрема є основою для аналізу мовного портрета.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. ФО з компонентами-соматизмами досліджено на матеріалі окремих мов: української (О. Андрейченко, О. Селіванова), німецької (І. Задорожна), іспанської (О. Толстова), англійської (Н. Андрейчук), естонської (Ф. Вакк) і в плані зіставлення різних мов: німецької й української (І. Грицюк), англійської й російської (О. Семушина), французької й російської (І. Городецька), індонезійської й російської (А. Салім, Л. Івашко), слов'янських (Р. Вайнтрауб) та романських мов (Н. Стрілець) тощо. У них проаналізовано широке коло проблем, що має відношення до соматичних фразеологізмів: концептуалізація соматичного коду культури у фразеологізмах (О. Селіванова), національно-культурний компонент семантики (Е. Фірайнен), структурні та семантичні (Н. Стрілець), лінгвокогнітивні (О. Толстова) характеристики, функціонування в текстах політичних дискурсів (О. Андрейченко), образний потенціал соматизмів як смисловий центр формування фразеологізмів (Л. Дідковська). Проведений концептуальний аналіз окремих соматизмів (А. Сердюк) і досліджений соматичний код культури в художньому дискурсі (Т. Євтушина).

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. На сьогодні в лінгвістичних розвідках фрагментарно проаналізовано реєстр соматичних ФО прозаїчного доробку (Т. Євтушина, О. Важеніна), однак проблема функціонування ФО із соматичним компонентом як ментально-когнітивного засобу формування мовного портрета жінки в сучасній жіночій прозі залишається недостатньо опрацьованою.

Метою нашої статті є аналіз ФО із соматичним компонентом, які служать засобом зовнішньої та внутрішньої (емоційно-оцінної) характеристики жінки і є одним із складників формування її мовного портрета.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні ФО інтерпретують як специфічні експресивні і прагматичні експлікатори мовної особистості – центрального об'єкта і суб'єкта мови і головного у створенні мовної картини світу. Оскільки мовний портрет «...передбачає точність у відтворенні мовних особливостей того середовища, до якого належить особа...» [15, с. 361], то можемо стверджувати, що ФО є одним із найважливіших мовних засобів, які формують **мовний портрет**, оскільки для їхніх компонентів характерна надслівність, завдяки чому утворене стале сполучення слів і запам'ятовування у вигляді «предикативної інформації». Отже, ФО є тими ключовими знаками, у яких закріплені загальний національний склад мислення (беруть участь у формуванні колективного мовного портрета) та індивідуальні особливості мислення, мовлення, свідомості конкретної особи (беруть участь у формуванні індивідуального мовного портрета).

Чи не найбільшою частотою вживання в мові творів сучасної жіночої прози вирізняються ФО із танатологічним значенням, зокрема із компонентами-соматизмами в лексичному наповненні. Фразеологи визначають **соматичні ФО** як «...двовершинні фразеологічні одиниці, ключовим ономазіологічним компонентом яких є соматизм (назва частини чи органу тіла людини» [11, с. 5]. Вони відображають різні сторони буття людини та навколишньої дійсності – від абстрактних понять до соціального устрою суспільства, характеризуючи людину як живу і розумну істоту [11, с. 7].

Популярності соматичних ФО сприяють також актуальність змісту, яскрава образність, народність, нескладність граматичного оформлення і стилістична багатообразність. Найбільш активні у фразеутворенні є лексеми-соматизми, що викликають образні асоціації з інтелектом, фізичною працею, життям, почуттями, а також асоціації, пов'язані зі сприйняттям світу та його пізнанням [5, с. 25].

У творах жіночої прози виокремлюємо кілька соматичних груп ФО.

1. ФО із компонентом **рука (руки)**, значення яких переважно пов'язане із діяльністю людини. Насамперед вони експлікують сприйняття соматизму **рука** як органу сили. Так, у текстах М. Матіос натрапляємо на ФО *складати руки*, яка вжита у прямому значенні (пор.: *складати руки* – переставати щось робити, ставати пасивним [16, с. 328]), однак вона не вказує на пасивність як рису характеру жінки щодо виконання певної дії. Навпаки, підтекст вживаної ФО в реченні виражає налаштування героїні на оптимізм, напр.: *А вона ще й без тата, без мамі. То як їй складати руки і покірно чекати?! (М. Матіос).*

У творах письменниць сучасної жіночої прози простежуємо вживання ФО *не доходили руки*, *руки не звідти ростуть*, значення яких інтенсифіковане в різних ситуаціях. У контексті вони виражають такі риси характеру: зайнятість, лінь, відсутність навичок виконувати певну роботу (пор. *руки не доходять* – за іншими справами ніколи зробити що-небудь [17, с. 772]; *руки не звідти ростуть* – невмілість, безграмотність [17, с. 772]). Напр.: *Я була там давно, на якомусь концерті, а потім довгі роки мріяла потрапити туди, але завжди не доходили руки, бо Вадим не дуже любив слухати класичну музику, а самій ходити туди не дуже зручно (І. Роздобудько); А жінки винні, що їм руки не звідти ростуть і мізки не в той бік крутяться, що нема чим по столу грюкнути та спитати, доки ж це воно буде?! (Г. Тарасюк).*

Натрапляємо і на ФО із компонентом **рука**, значення якої не пов'язане із фізичною діяльністю людини, а виражає внутрішні моральні відчуття жінки. У наведеному нижче контексті – їх раптове зникнення. Напр.: *І страх перед невідомим білим світом, якого вона не бачила, в селі сидючи, як рукою зняло (Г. Тарасюк).*

2. ФО із компонентом **ноги** мають пряме значення, тобто він позначає «знаряддя» руху людини. У текстах жіночої прози фіксуємо ФО *ноги несуть*, що виражає ще й додатковий відтінок, а саме: пішохідний без нецілеспрямований рух усупереч власному бажанню, а загалом – негативне сприйняття очікуваної події, на що вказує вживання авторкою прислівника *несамохіть* (тобто проти волі, інстинктивно) у препозиції: *...Ясочці зовсім не хотілося вертатися в той тераріум. Отож, несамохіть ноги несли її поверхом вище, а руки мимоволі дзвонили у двері Микити Платоновича (Г. Тарасюк);*

3. ФО із компонентом **ніс**. Так, в аналізованих текстах натрапляємо на ФО *задирати носа*, який вжитий у прямому значенні (пор. *задирати носа* – гордовито триматися, ставати чванливим, гонористим... [16, с. 175]) та виражає намір жінки позазнаватися, похизуватися перед іншими: *Я вже хотіла **задерти носа**, дати відсіч і якнайшвидше втекти на свою зупинку, до всього звичного, рідного і зрозумілого* (І. Роздобудько);

Також виокремлюємо ФО із компонентом **ніс**, яка виражає здатність жінки безцеремонно втручатися в те, що не стосується її власного життя; так, словосполучення *пхати свого носа* є складником крилатого вислову, значення якого у контексті виражає особливості українського жіночого менталітету: *А Мирослава або не здогадується, або теж не хоче, аби я **пхала свого носа до їхнього проса*** (Г. Тарасюк);

4. ФО із компонентом **око** позначають спектр зорового сприйняття, дають об'єктивну оцінку дійсності, певної ситуації. У текстах жіночої прози значення таких ФО у контексті контамінується через відображення здатності очей (зрачків) до руху, напр. : *...я в трамваї **крадьки пасу оком** цілу дорогу: от у неї з певністю була інша юність, ніж у мене, вона – явно «з іншого сектору* (О. Забужко). У наведеному прикладі значення ФО *пастися оком* де інтенсифіковане: означає не просто пильно стежити за чим- або ким-небудь, а розглядати.

Іноді очі суб'єкта читач асоціює з гострим предметом чи дієсловом із семантикою «ділити на частини, відокремлювати частину від цілого», що відображено у ФО *край ока* (пор: *край* – від старослов'янського *краяти*), *різати око*, які використано в аналізованих текстах, напр. : ***Краєм ока** я бачила, що Олексій вже нервується – гроші і телефон були в моїх руках* (І. Роздобудько); *Придивившись пильніше, я розгледіла, що саме, крім незвичної для дитячого гурту мовчанки, так **різонуло мені око** якоюсь гротесковою незугарністю...* (О. Забужко); *Відчула, як в мені починає визрівати злість...Все надто живе. І все **різало око*** (І. Роздобудько);

5. ФО із компонентом **вухо (вуха)**. У контексті ФО *нашорошити вуха* виражає велику зацікавленість жінки до того, що вона слухає; уміння уважно прислуховуватися: *Раптом **Жоржетта нашорошила вуха*** (Г. Тарасюк); а ФО *по самі вуха* має значення «дуже багато», зокрема в поданому контексті її використано з негативною конотацією: *Відчуваючи, як на її спонтанну приязнь тіло дівчини стиснулося в пружину, знову подумала, що, певно, тій довелося сьорбнути гіркого в житті **по самі вуха*** (Г. Тарасюк).

6. ФО із компонентом **голова** в аналізованих творах характеризують розумову діяльність жінки (мислення, пам'ять, інтелектуальні здібності): *Хоча... туди їх всіх до біса, збоченців усіляких! Ще ними **голову не сушила!*** (Г. Тарасюк).

Виявлено також ФО із компонентом **голова**, значення яких залежить від супровідного дієслова на позначення руху. Так, ФО *перевертати з ніг на голову* репрезентує поведінку жінки (вони є так званими композитами; поєднують у своїй структурі два головних компоненти *голова, ноги*), що різко змінюється залежно від конкретної ситуації: *А на Великдень **приїхала в село «столична» шалапутна Алла...і перевернула з ніг на голову все життя Ясочки, котра маком сиділа після школи біля тата з мамою*** (Г. Тарасюк).

ФО *міряти з ніг до голови* Г.Тарасюк використовує з негативною оцінкою (на це вказує прислівник презирливо, що виражає почуття зневаги), напр. : *Вони хоч не красуні...не копилять гембу, **не міряють презирливо з ніг до голови** ватерпасом тільки за те, що тебе ніхто на тачці додому не підвозить* (Г. Тарасюк).

7. ФО із компонентом **зуби** в мові творів сучасної жіночої прози виражають значення «... стримувати свої почуття, бажання; напруживши всі сили...» [16, с. 348] і відповідно характеризують жінку як стриману особу, яка пригнічує свої почуття, бажання, навіть біль: *Над ранок, **зціпивши зуби**... – зі злості, спересердя, з відчуття безвиході, з ненависті до власної безпорадності, я... абсолютно вільно перевалоюсь на лівий бік!* (І. Роздобудько); *І дівчина міцніше стискала кермо, **заціплювала зуби** і дивилася вперед, щоб лиш бачити дорогу, дорогу, дорогу, і більше нічого, крім дороги, що наближала їх до міста* (Г. Тарасюк).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок у визначеному напрямі. Отже, ФО із соматичним компонентом у текстах сучасної жіночої прози є важливим засобом мовної концептуалізації. Вони охоплюють зовнішній аспект життєдіяльності жінки, тобто її фізичну, рухову сферу, за допомогою вживання ФО із компонентами *рука, нога, голова* та внутрішній – інтелектуальну діяльність, внутрішні відчуття унаслідок використання ФО із компонентами *голова, зуби, вуха*.

Проаналізовані ФО із соматичним компонентом містять емоційну й оцінну інформацію, володіють додатковим конотативним значенням, відображаючи специфіку авторського художньо-образного світобачення.

У подальших розвідках плануємо розширити компонентний соматичний склад ФО та дослідити процес відображення українського жіночого менталітету в мові творів сучасної жіночої прози.

Список використаної літератури

1. Буянова Л. Ю. Русский фразеологизм как ментально-когнитивное средство языковой концептуализации сферы моральных качеств личности : монография / Л. Ю. Буянова, Е. Г. Коваленко. — М. : ФЛИНТА : Наука, 2012. — 184 с.
 2. Джаграева М. Л. Антропоцентрические основания фразеологических фрагментов языковой картины мира: фразеологические единицы как средство характеристики языковой личности / М. Л. Джаграева // Актуальные проблемы социогуманитарного знания. — Москва : Век книги. — Вып. XIV, 2005. — С. 77–79.
 3. Добрыднева Е. А. Коммуникативно-прагматическая парадигма русской фразеологии : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Е. А. Добрыднева. — Волгоград, 2000. — 38 с.
 4. Забужко О. З мапи книг і людей : збірка есеїстики / Оксана Забужко. — Meridian Czernowitz. — Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. — 376 с.
 5. Ленец Е. З. Конвенциональные фразеологизмы с соматизмами в современном французском языке: пособие / Е. З. Ленец. — Гродно : ГрГУ, 2007. — 143 с.
 6. Матрос М. Москалиця; Мама Маріца — дружина Христофора Колумба / Марія Матіос. — Львів : ЛА «Піраміда», 2008. — 64+48 с.
 7. Матіос М. Нація / Марія Матіос / Марія Матіос. — Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2011. — 256 с.
 8. Роздобудьмо І. Все, що я хотіла сьогодні. Лікарняна повість / Ірен Роздобудько ; передм. Л. Ворониної. — Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. — 240 с.
 9. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. — К. ; Черкаси : Брама, 2004. — 376 с.
 10. Степанов Ю. С. Константы, словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. — 824 с.
 11. Стрілець Н. Я. Структурні та функціонально-семантичні особливості соматичних фразем у романських мовах (на матеріалі французької, іспанської та італійської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / Н. Я. Стрілець. — К., 2003. — 17 с.
 12. Сухих С. А. Репрезентативная сущность личности / С. А. Сухих, В. В. Зеленская // Филологические науки. — 1992. — № 1. — С. 86–93.
 13. Тарасюк Г. Жіночі романи / Галина Тарасюк. — Бровари : Відродження, 2006. — 288 с.
 14. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. — М. : Наука, 1986. — 142 с.
 15. Українська мова. Енциклопедія / [Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.
 16. Фразеологічний словник української мови: у 2 т. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. — К. : Наук. думка, 1993. — Т. 1. — 980 с.
 17. Фразеологічний словник української мови: у 2 т. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. — К. : Наук. думка, 1993. — Т. 2. — 528 с.
- Одержано редакцією 14.01.15
Прийнято до публікації 25.02.15

З. С. Шевчук

Фразеологические единицы с соматическим компонентом как ментально-когнитивные средства формирования языкового портрета женщины

Статья посвящена анализу ФЕ с соматическим компонентом, которые служат средством внешней и внутренней (эмоционально-оценочной) характеристики женщины в современной женской прозе и являются одним из составляющих формирования ее языкового портрета. Их анализ позволяет проследить соответствующие смысловые и языковые доминанты языкового портрета женщины в современной женской прозе. В общем значение ФЕ с соматическим компонентом в текстах современной женской прозы выражают как свое прямое значение, так и усиливаются дополнительными конотативными (к примеру, ФЕ с компонентами **рука**, **нога**). Смысл некоторых рассматриваемых номинаций интенсифицируется или деинтенсифицируется (в зависимости от контекста, в котором они употребляются). ФЕ с соматическим компонентом могут выражать и различные оттенки значений. Это зависит от дополнительного сопровождающего слова — условной составляющей такого ФЕ — указывающее на положительную или отрицательную оценку. Эти дополнительные семантические коннотации расширяют общезыковое значение ФЕ, а в некоторых текстах предопределяет их использование в антонимическом значении (явление энантиосемии). С целью усиления отрицательной или положительной оценки авторы прибегают к семантико-синтаксической контаминации ФЕ. Обнаружено, что основой создания танатологических ФЕ с

соматическим компонентом является метонимический и метафорический перенос. Они настолько точны и уместны в анализируемых текстах, что это позволяет квалифицировать их как языковые универсалии.

Ключевые слова: антропоцентризм, языковая личность, языковой портрет, соматические фразеологические единицы.

Z. S. Shevchuk

The phraseological units with somatic components as mental and cognitive means of formation of woman's linguistic portrait

The article deals with the analysis of the phraseological units with somatic component which are the means of external and internal (emotional and assessed) women's characteristic in modern female prose and are one of the main creation component of her linguistic portrait. The phraseological units are one of the most important objects of modern anthropocentric research. In the 'phraseological sign – personality' hierarchy the main component is a person who determines the perspective and final aims of such unity, which is analysed. Today the phraseological units are interpreted as a specific expressive and pragmatic eksplykators of a linguistic personality – a central object and subject of language and the main one in the creation of the world picture. Analyzed nomination is one of the most important linguistic means which form the linguistic portrait as their components is characterized by exactness and shortness and form a constant words combination are kept in memory as predicate information. The phraseological units is key signs, which is fixed total national mentality (take part in the collective linguistic portrait's forming) and individual characteristics of thinking, speech, consciousness of person (take part in the individual linguistic portrait's forming). In our work we propose to analyze the structural and semantic, functional aspects of the phraseological units with different somatic components, which allow to notice a proper semantic and language dominant of a linguistic portrait of woman in modern women's prose.

Key words: anthropocentrism, linguistic personality, linguistic portrait, somatic phraseological units.